

Юрій Степанчук

КОЗАЦЬКА СТАРШИНА У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ
ЦАРАТУ У ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ
ПЕРШОЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ В УКРАЇНІ

Висвітлюються заходи Першої Малоросійської колегії з обмеження політичної та економічної діяльності козацької старшини Гетьманщини

Uriy Stepanchuk. Cossack chairman in political plans of tsarist Russia in the period of activities of the First Malorussian Collegium in Ukraine. The article considers the actions of First Malorussian Collegium regarding the limitation of political and economical activities of Cossack chairman.

Ліквідація російським урядом у 1722 р. інституту гетьманства і заснування замість нього Малоросійської колегії, діяльність якої

спрямовувалася на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії, належать до важливих проблем історії України XVIII ст. Це пояснюється тим, що перша Малоросійська колегія започаткувала перебудову політико-адміністративної системи Лівобережної України, охопивши всі сфери політичного життя — вищі державні та місцеві органи влади, суд і судоустрій, юридичні, економічні та соціальні відносини. В ході перетворень Колегія реалізувала ряд заходів уряду Російської імперії, спрямованих на встановлення контролю над центральними та місцевими органами влади, уніфікацію діловодства й судочинства Гетьманщини.

Друге десятиліття XVIII ст. позначилося посиленням наступом царизму на автономію України. Це було наслідком здійснюваної царським урядом централізаторської політики. Влада гетьмана обмежувалася спочатку царськими резидентами, а потім Малоросійською колегією і комендантами, призначуваними до українських міст. Значно посилилося втручання царизму в усі галузі управління в Україні.

У 1708–1709 роках царизм уперше здійснив два радикальні заходи щодо різкого обмеження автономії України та влади гетьмана. Петро I призначив до гетьмана І. Скоропадського свого резидента, фактично співправителя.

Однак Петро I на цьому не зупинився. Логічним продовженням політики уряду Петра I, спрямованої на обмеження автономії України та гетьманських прерогатив, було створення 16 травня 1722 року Малоросійської колегії з резиденцією у Глухові. Про утворення Малоросійської колегії під 1723 р. згадується в Чернігівському літописі: «1723. Президент колегії Малої Росії бригадир Стефан Лукич Вельямінов їздив в Москву і Петербург до государя, і звідти, повернувшись у Глухів, привіз указ з сенату полковнику Павлу Полуботку про утворення колегії»¹.

Російська владна структура, штат якої складався виключно з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах та нормативних актах Російської імперії, мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, стежити, щоб старшина не обтяжувала козаків. У грамоті до українського народу Петро I заявив, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб «народ український не був ні від кого обтяжений — ані неправими судами, ані утисками старшин»².

Підписанню указу про утворення Малоросійської колегії передував приїзд гетьмана І. Скоропадського до Петербурга на поклін

до царя. Гетьман приїхав з візитом, щоб укласти новий договір між Гетьманщиною і Російською імперією, оскільки такий звичай був запроваджений ще з 1654 р. Подібні договори укладали всі попередні гетьмани України.

Гетьманські «Пункти» було подано Петрові I 28 квітня, а напередодні цар ознайомився з редакцією указу царського сенату щодо створення Малоросійської колегії і схвалив її. 29 квітня Петро I підписав указ про створення Малоросійської колегії³.

Таким чином, І. Скоропадський зі своїм візитом дещо запізнився, оскільки указ про утворення Малоросійської колегії вже був підписаний.

Підписуючи указ про створення Колегії, Петро I апелював до договору 1654 р., підписаного між Україною і Росією. Спираючись на цю угоду, російський цар обґрунтував закономірність утворення Малоросійської колегії.

Однак апелювання до договору 1654 р. було лише формальністю і прикриттям справжньої політики царизму. Насправді Петро I виношував думку винищення українського народу як окремої нації, стерти зі свідомості народу спогади про козацькі часи.

11 травня засідання Сенату обговорювало інструкцію, за якою повинна була діяти Колегія. 16 травня, не дочекавшись переробленої інструкції, Петро I дав бригадиру Вельямінову власну інструкцію⁴.

Через кілька днів Вельямінов подав до Сенату пропозиції щодо складу Колегії, її повноважень, утримання та розміщення служб. На початку червня він уже склав присягу як президент Колегії і відразу приступив до виконання своїх службових обов'язків, які зовсім не відповідали інтересам України.

Більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалась інструкцією Петра I від 16 травня. Основні напрями діяльності Колегії:

- вирішувати всі судові справи, які подавалися на апеляцію в Колегію;
- встановлювати розмір податків для українського населення, а також слідкувати за їх збором;
- вести звіт перед Сенатом за видатки;
- забороняти старшині використовувати працю козаків на свою користь;
- слідкувати за розміщенням російських військ в Україні, дбати про їх належне утримання;

- проводити розслідування і суди за позовами українців на росіян і навпаки;
- контролювати всі дії гетьмана і Генеральної військової канцелярії.

Відповідно до інструкції Петра I від 16 травня 1722 р. Колегія складалася з президента, заступника та канцелярських чиновників.

Кількісний склад членів присутності Малоросійської колегії визначений в імператорській грамоті, яка була дана П.Скоропадському 29 квітня. Відповідно до цього документа кількісний склад колегії становив сім чоловік — президент, 4 радники та 2 асесори⁵.

Оскільки Петро I будував свою державу за пруським зразком, тобто всі ключові позиції займали військовики, то саме за цим принципом і була побудована Колегія. Всі обов'язки в Колегії були розподілені між її чинами для кращої і швидшої роботи установи.

Також вводилася посада колезького прокурора. Він знаходився в аудієнц-камері разом з іншими членами установи і контролював їх діяльність. Поряд з цим в обов'язки прокурора входило також і арешт підозрілих у сепаратизмі козаків тощо. Першим прокурором було призначено І.Хрущова⁶.

Російський цар звинуватив усіх суддів Гетьманщини у зловживаннях. Незабаром головним суддею України призначено С.Вельямінова. Останній видав універсал, який суворо забороняв українським старшинам і урядовцям чинити зловживання й передбачав реформування судочинства. (Вельямінов розіслав по полках агентів для збирання скарг на утиски козацтву й поспільству від старшин і урядовців)⁷.

Сенат, розробляючи комплекс превентивних заходів щодо можливих виступів автономістів у непевних умовах міжгетьманства та проголошення акту про заснування Малоросійської колегії, ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією від 16 липня 1722 р. і передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних, функції контррозвідки. Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація ввіреного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти⁸.

Наказний гетьман Павло Полуботок звернувся до Сенату зі скаргою на зловживання Колегії, посилаючись при цьому на договір з Московією Б. Хмельницького, а наприкінці року порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами». Розлючений цим опором П.Полуботка, С. Вельямінов викликав його до себе й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!»⁹.

Таким чином, з вищевикладеного матеріалу впливає висновок: утворення Малоросійської колегії на території Гетьманщини було протиправним в юридичному питанні актом, оскільки це суперечило усім укладеним українсько-російським договорам. За своїм складом і підпорядкуванням Малоросійська колегія являла собою суто бюрократичну імперську установу петровського часу. Вона утворювалась як контролюючий орган над економічним і політичним життям Гетьманщини. Щодо всіх інших питань колегія мала звертатися за наказом до Сенату, якому вона підпорядковувалась.

Найважливіші зміни та дії, до яких прагнула Колегія, були викладені в «Пунктах, поданих президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим цареві Петрові І» від 31 березня 1723 року. Більшість з них були затверджені царем і Сенатом і містяться в «Промеморії», надісланій з Малоросійської колегії до генеральної військової канцелярії від 3 червня 1723 року. Основні пункти цього документа передбачали:

- з малоросійських старшин, знатних козаків, монастирських та церковних власників, які мають казни, бджіл, тютюн, млин та інше, збирати побори, не виключаючи нікого;

- з малоросійських жителів, які продають вино, потрібно брати податок такий самий, як із шинкарів;

- якщо люди посполиті скаржилися на те, що вони були випи-сані зі списку посполитих козаків, тоді як вони або їх батьки та діди служили в козаках та брали участь у походах, колегії слід було віднайти давні і сучасні козацькі реєстрові списки, а якщо таких не буде, то опитати місцевих жителів, і якщо у будь-якому з цих джерел з'ясується, що і справді скаржники або їх пращури були на козацькій службі, то їх знову слід записати в козацький стан;

- якщо генеральна старшина та полковник Полуботок будуть заважати одержанню інформації про малоросійські збори, іменні списки козаків тощо, цю інформацію Колегії слід здобувати таємно;

– усі накази та універсали полковника Полуботка і генеральної старшини не можуть бути надіслані нікуди без колегіального підпису¹⁰.

У політичному аспекті Малоросійська колегія встановлювала жорсткий контроль над діями генеральної старшини і наказного гетьмана Павла Полуботка. Петро I так і не затвердив його як повноправного гетьмана. Всі закони, які видавав козацький уряд, мали пройти затвердження в Колегії. Гетьманові заборонялося листуватися з іншими державами без відома Колегії і царя, старшину російським воеводам дозволялося карати на смерть¹¹.

Таким чином, Перша Малоросійська колегія значно обмежувала автономію Гетьманщини. Поразка І. Мазепи розв'язала руки цареві, який давно вже мріяв про Гетьманщину як про частину своєї імперії. Однак наказний гетьман Павло Полуботок намагався протидіяти Колегії.

Зі смертю Катерини I в 1727 р. Малоросійська колегія була скасована. В цьому ж році новий уряд Петра II дозволив обрання нового гетьмана¹². В Гетьманській Україні утворилося двовладдя, коли державою одночасно правило два уряди: з одного боку, Генеральна канцелярія, а з другого — Малоросійська колегія. Після смерті І. Скоропадського Колегія стала офіційною урядовою установою в Україні.

Отже, головною функцією Першої Малоросійської колегії був повний контроль над діями генеральної старшини і гетьмана та забезпечення найбільш корисного для царської влади упорядкування і використання малоросійських земель. Малоросійська колегія не лише встановлювала нагляд над старшиною і гетьманом, але і намагалась якнайповніше використати економічні ресурси Гетьманщини.

¹ *Апанович О.* Ще одне джерело з історії України XVIII ст. // Наука і культура. Україна: Щорічник. — К.: Товариство «Знання», 1989. — Випуск 23. — С. 215.

² *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. — 1997. — № 1. — С. 31.

³ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — С. 83.

⁴ Там само. — С. 86.

⁵ *Горобець В.* До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. // Український історичний журнал. — 1993. — № 2. — С. 72.

⁶ *Горобець В.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — С. 83.

⁷ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 268.

⁸ *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Вказана праця. — С. 32.

⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Вказана праця. — С. 269.

¹⁰ *Дядиченко В.* Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 56.

¹¹ *Горобець В.М., Струкевич О.К.* Вказана праця. — С. 31.

¹² *Дубинянський М.* У катівнях таємної канцелярії: 20-ті рр. XVIII ст. // Дзеркало тижня. — 2001. — 22 вересня. — С. 23.